

A CSALÁD ÉS A HÁZTARTÁS FOGALMA, ÖSSZEFÜGGÉSEI ÉS AZ 1960. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁS-FELVÉTELÉNEK ALAPELVEI*

DR. TAMÁSY JÓZSEF

A család és a háztartás, mint az emberi közösség, a társadalmi együttélés alapsejtje, egyre nagyobb jelentőséggel kerül a társadalomtudományi, közgazdasági vizsgálódások előterébe. Sok esetben a gazdasági tervezés számításait nem az egyénre, hanem a családra, a háztartásra kell alapozni. Elegendő talán utalni a lakásépítkezések tervezésére, vagy az ún. tartós fogyasztási cikkek jelentős részénél (bútor, háztartási gépek, rádió, televízió stb.) a gyártandó mennyiség megtervezésére. A családok és a háztartások számának és összetételének ismerete sok vonatkozásban pontosabbá, meg-alapozottabbá tenné a tervezést.

Eltelkintve az érdeklődés gyakorlati szempontjaitól, az elmúlt évtizedben a családok társadalmi-gazdasági összetételében, kulturális viszonyai-ban mélyreható változások történtek. E változások feltárása és sokoldalú elemzése — adatok hiányában — máig sem történéhetett meg. Az 1960. évi magyar népszámlálás egyik fontos célkitűzése volt, hogy a felvétel a családokról és a háztartásokról is sokoldalú tájékoztatást biztosítson.

Annak ellenére, hogy a népszámlálások során — akár egyéni lapon, akár lajstromon történt a felvétel — általában lakásonként, a lakásokon belül háztartások, ill. családok sorrendjében írták össze a népességet, háztartás- vagy család-feldolgozásokra alig-alig került sor. Így volt ez nemcsak nálunk, hanem a külföldi népszámlálásoknál is.

A magyar népszámlálások ilyen irányú törekvéseire visszatekintve (1), a háztartási viszonyok kutatásának jelentősége már az 1869. évi első magyar népszámlálással kapcsolatban is felmerült. Bár erre vonatkozó kérdést a népszámlálási lajstrom nem tartalmazott, a felvétel említett módszere lehetővé tette a háztartások számának megállapítását.

Az 1880. évi népszámlálás már közvetlenebb kérdést is tett fel a háztartások számára és összetételére vonatkozóan. (Férfi és nő részletezésben a családfők, a családtagok, egyéb és összes ottlakók és a háztartáshoz tartozó távollévők számát kellett bejegyezni.) Az adatokat minden kombináció nélkül, egyszerű összesítés alapján mutatták ki.

Lényegyet érintő változás — különösen a feldolgozás tekintetében — az 1930. évi népszámlálásig nem történt. 1900-ban a házi gyűjtő-lajstromról az egyéni számlálólapra átkerült, némileg módosult kérdés — a korábbiaktól eltérően — a családfők számának

* A DEMOGRÁFIA következő számában, a tanulmány folytatásaként, *Barta Barnabás* a családokról és a háztartásokról készülő feldolgozások tervezetét ismerteti.

tudakolásával nem a háztartások, hanem elsősorban a családok számának ismeretét eredményezte. 1910-ben a háztartás tagjainak megoszlására vonatkozó kérdés ismét a házi-gyűjtőíven szerepelt valamivel bővebben és rendszeresebben, de férfi és nő részletezés nélkül. Az 1920. évi népszámlálás felvételi nyomtatványai háztartási vagy családi vonatkozású kérdéseket egyáltalán nem tartalmaztak.

Az 1930. évi népszámlálás során alkalmazott házi-gyűjtőív, jelentős újításként a korábbi kérdéseken túlmenően, tudakolta még a családfő néhány demográfiai adatát és foglalkozását is. A családstatistikai szempontból nemzetközi viszonylatban is szinte úttörő kezdeményezést — költségvetési okokból — sajnos nem követte az adatok feldolgozása, s így az értékes anyag veszendőbe ment.

Az 1941. évi népszámlálás a háztartás- és családstatistika terén a felvétel technikája, a tudakolt adatok köre és a tervezett feldolgozások tekintetében is lényegesen tovább ment, mint az 1930. évi. Háborús okok miatt azonban a feldolgozásnak csak az előkészítést végezhették el.

Tényleges családstatistikai feldolgozásokra elsősorban az 1949. évi népszámlálás anyagából került sor. Bár az eredeti tervektől eltérően háztartási feldolgozás nem készült, a külön kötetben megjelent családstatistikai eredmények — az összehasonlíthatóság biztosítása érdekében is — sok tekintetben alapul szolgáltak a részletesen tárgyalandó 1960. évi feldolgozási elgondolásokhoz.

Azok a törekvések, hogy a népszámlálást a háztartásokra és a családokra vonatkozó ismeretek szerzésére is kiaknázzák, a külföldi népszámlálások programjában is mindinkább megnyilvánultak. Az 1945—1954. években összesen 52 országban tartottak népszámlálást; egy kivételével valamennyi ország felvételi mintája tartalmazott háztartás vagy család vonatkozású kérdést (2). A háztartással és a családdal kapcsolatos fogalmak rendszerezésével és egységesítésével az Európai Gazdasági Bizottság Statisztikai Bizottsága és az Európai Statisztikusok Konferenciája is több ülésén foglalkozott (3). A kidolgozott elvek alkalmazását (az 1960 körül tartandó népszámlálások során) „Ajánlások” formájában javasolták. Az „Ajánlások” vonatkozó részének lényegesebb pontjai a család és a háztartás fogalmát, osztályozásukat, valamint a család és a háztartás fejének meghatározását tárgyalják. (Ismeretésükre a továbbiak során visszatérünk.)

Bevezetőben meg kell még említeni, hogy családstatistikán, de különösen háztartásstatistikán — a statisztikai gyakorlatban és a szakirodalomban — megfelelő módszerrel kiválasztott családok vagy háztartások életszínvonalának alakulására irányuló vizsgálódásokat értik. Az ilyen háztartásstatistikai adatgyűjtések célja a különböző taglétszámú és jövedelmű családok vagy háztartások jövedelmei alakulásának és a jövedelmek felhasználásának rendszerint havonkénti megfigyelése, a folyamatosan vezetett ún. „háztartási könyvek” alapján. Ezzel szemben a népszámláláshoz fűződő család- és háztartásstatistikák célja és feladata — bár a felvétel a jövedelemmel kapcsolatos kérdésekre is kiterjedhet — merőben más.

A népszámlálás a családok összetételét, demográfiai, kulturális és foglalkozási viszonyait, osztályhelyzetét, lakáskörülményeit tárja fel, a családfő, a házastárs és a család többi tagjának jellemzése révén. A feldolgozások többek között kiterjednek pl. a családfő nemének, életkorának, iskolai végzettségének, társadalmi-gazdasági csoportjának a megállapítására. A családtagok korának, iskolai végzettségének, társadalmi-gazdasági csoportjának egybevetése a családfőével, lehetőséget nyújt a családok kor-összetételének, kulturális szintjének, osztályhelyzetének a megvilágítására. A különböző társadalmi rétegekhez tartozó családok nagyságára (a családtagok számára), a keresők és az eltartottak arányára, a keresők családi állás

szerinti összetételére, a földtulajdonra (gazdaságra) vonatkozó feldolgozások a családok gazdasági körülményeit tárják fel új oldalról. A tényleges lakásviszonyok teljesebb megismerését segítik elő a család által lakott lakás (lakásrész) használati jogcíméről, a közösen lakó családok kapcsolatáról, a kizárólagosan és a közösen használt helyiségek számáról és jellegéről, a lakás komfortosságáról és felszereltségéről készülő feldolgozások. A háztartásokat általában szintén a felsorolt ismérvek jellemzik, azonban a háztartás gazdasági jellegének megfelelően a háztartásokról készülő feldolgozásoknál a hangsúly inkább a gazdasági körülmények feltárásán van.

A családok és a háztartások teljeskörű népszámlálási felvételének — nem utolsósorban — feladata az is, hogy az említett „háztartásstatisztikák” megfigyelési egységeinek helyes kiválasztásához, megfelelő rétegezéséhez megbízható alapot nyújtson.

A CSALÁD FOGALMA

A család- és a háztartás-összeírás végrehajtásához — és a feldolgozáshoz is — alapvető követelmény a család és a háztartás fogalmának szabatos meghatározása és a fogalmak alkalmazásának körülhatárolása.

A „család” fogalmának meghatározására vonatkozó nézetek lényegében abban különböznek egymástól, hogy a családot szűkebben vagy tágabban értelmezik. A szűkebb vagy tágabb értelmezés közelebbről azt jelenti, hogy egymással rokonsági kapcsolatban levő személyek milyen csoportját, összetételét tekintjük családnak. Első kérdés, ami itt felmerül, a rokonsági kapcsolat értelmezése. Az idevágó nemzetközi gyakorlatot legtömörebben az ENSZ kiadásában megjelent „Demográfiai szótár” (4) foglalja össze.

A rokonsági kapcsolat elsődlegesen leszármazás által létrejövő, rendszerint törvény vagy szokás által szabályozott viszony; alapja a házastársi és a szülő—gyermeki kapcsolat. Mindazok, akik ilyen kapcsolaton keresztül közös őstől származnak, vérrokonok (genetikai rokonok). Bármely vérszerinti leszármazási lánc első tagjának valamennyi leszármazottja lemenő rokon, utolsó tagjának valamennyi elődje felmenő rokon; a közbeeső tagoknak szükségszerűen vannak felmenői és lemenői is. A vérszerinti rokonsági kapcsolat fokozatát — a generációk számát — az szabja meg, hogy a leszármazási lánc hány tagból áll. (Pl. szülő—gyermek—unoka: három generáció.) Tágabb értelemben a „generáció” vagy „nemzedék” egy adott időpontban nagyjából azonos korú személyek összességét jelenti. A felmenő és lemenő rokonsági kapcsolat mellett beszélhetünk még oldalági rokonsági kapcsolat-ról is.

A vérszerinti rokonsági kapcsolattól meg kell különböztetni a házasságkötéssel keletkező rokonsági kapcsolatot. Ezzel természetesen rokonsági kapcsolat keletkezik a két házastárs vérrokonai között is.

Nálunk a köznapi szóhasználatban a „felmenő”, „lemeno” és „oldalági” jelzőt nemcsak a vérszerinti, hanem a házasságkötés révén létrejött rokonsági kapcsolat jellemzésére is használják. Pl. az após vagy anyós is felmenő rokona, a sógor is oldalági rokona a családfőnek.

Itt említjük meg, hogy végeredményben rokonsági kapcsolatot létesít az örökbefogadás is; az örökbefogadó és az örökbefogadott közötti viszony szülő—gyermeki viszonynak minősíthető.

A családot lényegében a rokon-személyek különböző összetétele alkotja. Ha ez az összetétel csak a házaspárokat vagy a házaspárra és nem házaspárra korlátozódik, „családmag” vagy „szűkcsalád”, ha a családmaggal együttélő házaspárokra és a családból kikerült gyermekekre is kiterjed, „biológiai” család az irodalomban általánosan használt és nálunk is elfogadott megnevezés. Nem változtat az összetétel „családmag” jellegén az sem, ha nem házaspárral elhalálozás, válás vagy egyéb ok miatt csak az egyik szülő él együtt. Az ilyen családmagot „töredék” családnak is nevezik. Ez a megnevezés azonban — legalábbis a mi gyakorlatunkban — nem szerencsés, mert használata félreértésre adhat okot. Nálunk ugyanis „családtöredék” a gyűjtőneve mindazoknak a személyeknek, akik családi kapcsolat nélkül élnek, mint pl. az egyedülállók, vagy az olyan rokon személyek, akik nem alkotnak családmagot (pl. testvérek); az utóbbiakra a „részcsalád” megjelölést használjuk.

Figyelembe véve mármóst a „család” alkotó elemeiről eddig elmondottakat, a család fogalmának többféle meghatározása általában az alábbi csoportokba osztható:

1. Család csak az ún. családmag, vagy szűk-család.
A családmagnak három típusa különböztethető meg:
  - a) gyermektelen házaspár,
  - b) házaspár nem házaspárral (gyermekkel),
  - c) egy szülő (apa, vagy anya) nem házaspárral (gyermekkel).
2. A családhoz tartozik minden együttélő rokon, ezen belül
  - 2.1: egy családnak tekintve azt is, ha több — egymással rokoni kapcsolatban levő — családmag él együtt;
  - 2.2: csak a családmagból és a hozzátartozó — külön családmagot nem alkotó — rokonokból áll a család.
3. A családhoz tartoznak a már felnőtt, a családból kikerült és a családtól távoluló családtagok is, (ez lényegében a már említett biológiai család).

Nálunk a köztudat a család szélesebb körű értelmezését fogadja el. Ennek részben tradicionális okai vannak, részben a jelenlegi életviszonyok is indokolják.

Vidéken, különösen falun, tradicionális, hogy a „felmenők” és a „lemenők” — esetleg több generáció is — együtt élnek. Városokban viszont a feleség, ill. az anya munkavállalása és a lakáskörülmények okozzák — bár ellentétes irányból hatva —, hogy a rokon személyek szélesebb köre éljen együtt. Az anya vagy a feleség munkavállalása szükségessé teszi, hogy a háztartás ellátásában, a gyermekek gondozásában a házaspár szülei is részt vegyenek. A még fennálló lakáshiány viszont kényszeríti, hogy a megnősült vagy férjhez ment gyermekek háztartásukkal együtt valamelyikük családi otthonát osszák meg a már ott élővel.

Nem lenne azonban az sem célszerű, ha valamennyi együttélő rokont egy családnak tekintenénk, mert ebben az esetben, amint látni fogjuk, a család és a háztartás között — szinte szórványosnak mondható kivételtől eltekintve — tulajdonképpen csak elméleti különbség lenne.

Az említett szempontok mérlegelése alapján legcélszerűbbnek látszott, hogy az 1960. évi népszámlálásnál a család fogalmát a felsorolt lehetőségek közül a 2.2 alatti értelmezésből kiindulva határozzuk meg. Ennek megfelelően: *a család a háztartási, vagy vérségi felmenő, lemenő és oldalági rokonsági, továbbá örökbefogadási kapcsolatban ténylegesen együttlakó sze-*

mélyek közül a családmag tagjainak és a családmaghoz tartozó, de külön családmagot nem alkotó rokonoknak a köre. (Lényegében ezt a meghatározást alkalmazták az 1949. évi népszámlálás család-felvételénél is.)

Lássunk néhány példát a család fogalmának alkalmazására :

1. Házaspár a feleség anyjával ; a családmag és egy felmenő rokon alkotja a családot.
2. Házaspár nem házas gyermekkel, a férj anyjával és a feleség testvérével ; a családmag, továbbá egy felmenő és egy oldalági rokon alkotja a családot.
3. Házaspár nem házas gyermekkel, a férj apjával és a feleség anyjával ; a családmag és két felmenő rokon (akik nem képeznek külön családmagot) alkotja a családot.
4. Anya nem házas gyermekével és két testvérével ; az egy szülő-gyermekes családmag és két oldalági rokon alkotja a családot.
5. Házaspár, a feleség mindkét szülőjével ; itt már két családmag (ún. „szülő-házaspár” és „gyermek-házaspár”) különböztethető meg, tehát az együttélő rokon-személyek köre két családból áll.
6. Házaspár nem házas gyermekkel, elvált leányukkal és annak gyermekével (unoka) ; szintén két családmag van (házaspár, nem házas gyermekkel és egy szülő gyermekkel), így az együttélő rokon-személyek két családot alkotnak.

A példákból is látható, hogy az együttélő rokon-személyek köre mindig annyi családot foglal magában, ahány családmagot lehet közöttük megkülönböztetni.

A szocialista államok családjogi törvényeinek és gyakorlatának megfelelően az élettárs (akár nő, akár férfi), a családi kapcsolat szempontjából ugyanúgy minősül, mint a házastárs. Tehát a törvényes házasságkötés nélkül együttélő férfit és nőt is házaspárnak kell tekinteni és mint ilyent — minden megkülönböztetés nélkül — egyúttal családmagnak is.

A házasságon kívül született gyermek teljesen azonos családi állású a törvényes házasságból született gyermekkel. Ennek megfelelően pl. egy gyermekével együttélő hajadon nő „egy szülő—gyermek” típusú családmagot alkot. Több külföldi statisztikában az ilyen összetételt a „rendestől eltérő család” (abnormal family) megjelöléssel külön mutatják ki.

A Német Szövetségi Köztársaság tervezete (5) viszont határozottan kimondja, hogy a házasságon kívül született gyermekekkel együttélő anyákat nem lehet családoknak tekinteni. (Az erre vonatkozó feldolgozásnak szerintük csak szociálpolitikai, jóléti és pedagógiai problémák szempontjából van jelentősége.)

Az örökbefogadott gyermekek kivül a nevelt gyermeket (a törvényes örökbefogadási eljárás nélkül gondozásba vett gyermeket) is a vérszerinti gyermekkel azonosnak kell minősíteni.

Családstatisztikánkban — amint az elmondottakból is következik — általában nem a jogi, hanem a tényleges helyzet a mérvadó ; a „de jure” elvvel szemben a „de facto” elv érvényesül. Következésképpen alkalmazását jelenti a család fogalmának fentebb adott meghatározásában a „tényleges együttlakás” tényének a kihangsúlyozása is. Ennek részletesebb tárgyalásával külön fejezetben foglalkozunk.

A HÁZTARTÁS FOGALMA

A háztartás a magyar, és általában a külföldi népszámlálások alkalmával — amint arról már bevezetőben említés történt — tulajdonképpen mint számbavételi egység szerepelt. A lakás mellett a háztartás szolgáltatta

azt a keretet, amelyre az összeírás technikai lebonyolítását alapozták. Ameddig a háztartás fogalmának meghatározása csak ezt a célt szolgálta, nem is merült fel különösebb igény arra, hogy a háztartás és a család között különbséget tegyenek és a két fogalmat egymástól élesen elhatárolják. Nem merült fel ennek szükségessége azért sem, mert az esetek nagy többségében a háztartás és a család lényegében azonos is, amennyiben a háztartáshoz, ill. a családhoz tartozó személyek köre is azonos, és így a különbség csak elvi, ugyanannak a dolognak két oldala. A család a társadalmi együttélés vérségi és egyéb rokonsági kapcsolaton alapuló legkisebb közössége, a háztartás pedig e közösség gazdasági funkciójának a kerete.

Amint azonban mindinkább előtérbe került, hogy a népszámlálás az egyéni adatokon túlmenően az együttélő közösségek jellemzését is biztosítsa, elkerülhetetlenné vált a háztartás és a család fogalmának pontos meghatározása és ennek alapján a háztartás és a család elhatárolása. A megoldás fontos feladata volt az ENSZ statisztikai szervezetének, és a kérdéssel az említett ajánlás (3) is részletesen foglalkozott, előljáróban kihangsúlyozva, hogy a „háztartás” és a „család” fogalma között határozott különbséget kell tenni. (A különbség tisztázásának fokozott jelentőséget ad, hogy az 1960. évi népszámlálás az első Magyarországon, amelynek anyagából háztartás-feldolgozás készül.)

A háztartás fogalma lényegében abban különbözik a család fogalmától, hogy a család rokon-személyek társadalmi közössége, a háztartás pedig — függetlenül a rokoni kapcsolatoktól — az együttlakó személyek gazdasági közössége. A két alapfeltétel tehát az együttlakás és a közös gazdálkodás, közös háztartásvezetés.

Az együttlakás feltételéből kiindulva egyes országokban azonosítják a háztartást a lakással és a háztartást úgy határozzák meg, mint azoknak a személyeknek a csoportját, akik közösen foglalnak el egy lakást, ill. lakásegységet. Ez az eset áll fenn pl. az Egyesült Államokban (6).

Ezzel kapcsolatban az Európai Statisztikusok Konferenciájának ajánlása (3) azt az álláspontot képviseli, hogy a háztartást a lakásegységgel azonosító meghatározás — „háztartás-lakás” megnevezéssel is említik — nem nyújt közvetlen tájékoztatást a lakásegységet egymással megosztó háztartásokról. Így ezt a megoldást lehetőleg kerülni kell, hacsak nem túl csekély a két vagy több háztartási egység által lakott lakásegységek száma, mert bár tény, hogy a lakás és a háztartás kölesönösen függvényei egymásnak, mégis sok esetben nem azonos, hanem jól elhatárolható fogalmak.

A közös gazdálkodás megnyilvánulási formája, hogy a háztartás tagjai együttesen költsek el a fő étkezéseket és közösen gondoskodjanak az alapvető szükségletekről. Ami a közös étkezést illeti, itt nyilvánvalóan engedményeket kell tenni, hiszen a feleség munkavállalása miatt igen gyakori, hogy éppen a fő étkezést a szülők az üzemben, a gyermekek esetleg a napköziben költik el. Közös étkezésre legfeljebb csak a vacsoránál kerül sor, de nem ritkán esetleg csak vasárnap.

Mindezt figyelembe véve az 1960. évi magyar népszámlálás alkalmával *háztartás azoknak az együttlakó személyeknek a körét kellett érteni, akik közös lakásban, vagy annak egy részében laknak, a hét legalább egy napján rendszerint közösen étkeznek (ebédelnek, vagy vacsoráznak) és a létjenntartási költségeket közösen viselik.*

A meghatározásból következik, hogy a háztartás — ha az esetek túlnyomó többségében azonos is a családdal (a család egyben gazdasági közösség is) — fogalmilag annál bővebb. Bővebb egyrészt annyiban, hogy két vagy több együttlakó rokon család a közös gazdálkodás révén egy háztartást alkothat, másrészt a család gazdasági közösségéhez nem rokon, ún. „idegen személyek” is tartozhatnak.

A háztartás azonosítását — a közös gazdálkodás tényére utaló kérdésekkel — az adatszolgáltatók bevallása alapján a számlálóbiztosnak kellett elvégeznie. A bevallás azonban csak a rokon személyek, ill. családok tekintetében lehetett irányadó. Ha egy lakásban, vagy annak egy részében rokonsági kapcsolatban nem levő személyek (családok) laktak közösen, meghatározott bérleti viszony esetében nem lehetett őket közös háztartásban levőknek összeírni, még akkor sem, ha közös gazdálkodást vallottak be. Ez azt jelenti, hogy nem rokon személyek (családok) társbérletét, továbbá a főbérlet és albérletét vagy ágybérletét semmiképpen nem lehetett közös háztartásban élőknek elfogadni.

A lakásügyi jogszabályok értelmében rokont albérlekként vagy ágybérlekként bejelenteni nem lehet (rokonok közötti társbérletek létesítésére is csak régebben volt mód), ezért, ha az összeírás során rokonok vallották magukat albérlelőnek, az albérleti (ágybérleti) viszonyt figyelmen kívül kellett hagyni. Albérlet és ágybérlet a főbérlettel közös háztartásban összeírni olyan esetben sem volt szabad, ha a főbérletől teljes ellátást kaptak, sőt esetleg a főbérlettel többé-kevésbé rendszeresen együtt is étkeztek, mert nyilvánvaló, hogy — bár az együttlakás és a közös étkezés ténye fennáll — a közös gazdálkodás csak látszólagos, mert a létfenntartási költségeket nem viselik közösen.

A nem rokon társbérleket, az albérleket és az ágybérleket a háztartás köréből kirekesztve, a háztartáshoz tartozó, ill. sorolható ún. „idegen személyek” köre lényegében azokra a személyekre korlátozódik, akik a családdal, — amelyikkel együtt élnek — nincsenek rokonsági kapcsolatban, nincsen önálló lakáshasználati jogcímük és az otthagyás alapja valamilyen szolgáltatási viszony. Az utóbbi alapján az idegen személyeknek tulajdonképpen két csoportja különböztethető meg. Az egyik csoportba azok tartoznak, akik a család részére ellátásért, pénzért valamilyen munkát végeznek; ilyenek a háztartási alkalmazottak, házvezetők, a bentkosztos mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi alkalmazottak (pl. segéd vagy ipari tanuló), bentlakó ápolónő stb. A másik csoportba a különböző címen eltartott, ellátott személyek sorolhatók, mint pl. földjükért, házukért, korábbi munkájukért, esetleg pénzért eltartott, rendszerint idősebb személyek; kosztos diákok, családhoz kihelyezett állami gondozottak.

A külföldi háztartás-összeírásokra vonatkozó irodalomban nem található a háztartáshoz sorolt nem rokon személyek körének ennyire éles körülhatárolása.

Az Egyesült Államokban — ahol a háztartás fogalma azonos a lakásban lakó összes személyek körével — tekintet nélkül a rokonsági kapcsolatra és a bérleti jogcímre, a lakásban lakó összes személy a háztartáshoz tartozik, közöttük természetesen az albérlelők, lakók, kosztos diákok stb. is (6).

Ezzel szemben Nagy-Britanniában az 1951. évi népszámlálás során a háztartási alkalmazottakat és a kosztosokat (az utóbbiak tulajdonképpen étkezési ellátásban is részesülő albérlelők), ahhoz a háztartáshoz tartozónak tekintették, ahol összeírták őket; azokat a lakókat viszont, akik saját maguk gondoskodnak önmagukról, külön háztartásként kellett összeírni, függetlenül attól, hogy a lakás főbérletjével bizonyos szolgáltatások tekintetében, mint pl. takarítás, étel elkészítése, stb. milyen kapcsolatban álltak (7).

A Német Szövetségi Köztársaságban az albérlőt szintén nem számították a háztartáshoz. Ezzel kapcsolatban az említett memorandum (5) kifejezetten lerögzíti, hogy bár az albérlő a lakás-közösség tagja, de mivel életviszonyait illetően nem függ a főbérletől, csak mint külön háztartás vehető számba.

A háztartások sajátos csoportja a teljesen egyedül lakó egyedülálló személyek háztartása, az ún. „egyszemélyes háztartás”, továbbá az olyan háztartás, amelyeket csupán nem-rokon személyek alkotnak (pl. együttlakó két barát).

A háztartások alkotó-elemeiről elmondottakat összefoglalva egy háztartáshoz tartozhatnak: családok (egy vagy több), családot nem alkotó rokon személyek, rokoni kapcsolatban nem álló egyedülállók és idegen személyek; előfordulhat ezeknek a legkülönbözőbb összetétele, végül a háztartás állhat egyetlen személyből is. Az, hogy adott esetben egy lakásban együttélő személyek közül kik és milyen összetételben alkotnak háztartást, az a háztartás fogalma által meghatározott keretek között elsősorban a lakásban összeírandó személyek bevallásától függ. Azt viszont, hogy a háztartás — a személyek ill. az alkotó elemek összetételét tekintve — mennyiben fog eltérni a családtól, az dönti el, hogy a család fogalma mennyiben különbözik a háztartás fogalmától.

Együtt él pl. egy lakásban egy házaspár valamelyik házaspár egyik szülőjével. A család nálunk alkalmazott fogalma szerint ez egy család, amely családmagból és egy felmenőből áll. Ennek ellenére, ha az összeírás alkalmával azt vallották, hogy külön háztartást vezetnek, nem viselik közösen a létfenntartás költségeit, külön háztartásként kellett őket összeírni; az egyik háztartás egy házaspárból, a másik egy egyedülállóból áll. A háztartás fogalmilag bővebb, szélesebbkörű, mint a család, mégis, amint látjuk konkrét esetben — legalábbis látszólag — a személyek szűkebb körét ölelheti fel, mint a család. (Azért csak látszólag, mert az összeíráskor először a háztartás körét kellett megállapítani, azután ezen belül a családot, ill. családkét, s így ez már eldöntötte, hogy nem egy házaspárból és egy felmenőből álló egy-családos háztartás, hanem egy házaspárból álló egy-családos és egy egyedülállóból álló egy-személyes háztartással állunk szemben.)

Azt, hogy a bevallás szerint közös háztartásban élő személyek egy vagy több családot alkotnak-e — a család nálunk alkalmazott fogalmát figyelembe véve —, az határozza meg, hogy hány családmagból áll a háztartás. A háztartásban megállapítható családmagok száma tehát egyben a családok számát is meghatározza.

Ha pl. közös háztartásban együtt él egy házaspár és a házaspár fia a házastársával (ún. „szülő-házaspár” és „gyermek-házaspár”), ez két családmag, a háztartás két családból áll. Nem változtatna semmit a helyzeten, ugyanúgy két családból állna a háztartás akkor is, ha akár a szülő-házaspárnak, akár a gyermek-házaspárnak vagy esetleg mindkettőnek lenne nem házaspár gyermeke is; vagy ha bármelyik családhoz járulnának még külön családmagot nem alkotó rokonok; pl. a szülő-házaspárhoz valamelyik házaspár testvére, a gyermek-házaspárhoz a feleség egyik szülője (após vagy anyós). Ugyancsak két-családos a háztartás, ha egy házaspár együtt él özvegy vagy elvált gyermekével és annak gyermekével (szülő-házaspárhoz viszonyítva unokával). Ebben a háztartásban is két családmag van, az egyik a házaspár, a másik az „egy szülő—gyermek”.

Az említett néhány példa is mutatja, hogy a háztartás köre mennyiben tér el a családétól. A család-feldolgozások szempontjából a két család — tekintet nélkül arra, hogy közös háztartást alkotnak — két számbavételi egység. A háztartás-feldolgozások szempontjából viszont egy számbavételi egység, amelynek jellemzője, hogy két családból áll. Abban az esetben, ha

a család fogalma az együttélő rokonokat jelentené, nyilvánvaló, hogy a fenti példákban a család és a háztartás között — a személyek számát és körét illetően — semmi különbség nem lenne. Mind a család-, mind a háztartás-feldolgozásokban ugyanaz lenne a számbavételi egység. Ebben a vonatkozásban a külföldi statisztikákban eléggé változatos megoldásokkal találkozhatunk. Sok esetben a háztartás és a család között szinte csak az elnevezésben van különbség.

Csehszlovákiában pl. a mi fogalmi meghatározásunknak megfelelő családot „népszámlálás szerinti háztartás”-nak nevezik és a mi „háztartás” fogalmunknak kb. a „lakás-háztartás” fogalom felel meg (8). Annál inkább is, mert a „lakás-háztartás” fogalmat szűkebb értelemben használják; ugyanis ha a lakást közigazgatási intézkedésekkel megosztották, a megosztott részeket külön-külön „lakás-háztartás” egységnek tekintik. Arra az álláspontra helyezkednek, hogy a „népszámlálás szerinti háztartás” nem függhet attól a tényről, vajon az egy lakásban lakó személyek egy vagy két háztartásban élőknek vallják-e magukat. Ha pl. szülők házas gyermekükkel laknak egy lakásban és mindkét házaspárnak van egy-egy nem házas gyermeke, ez egy hat személyből álló „lakás-háztartás” és két, egyenként három-három személyt felölelő „népszámlálás szerinti háztartás”, még akkor is, ha önmagukat közös háztartásban élőknek jelentették.

A „népszámlálási háztartás (család)” vagy „statisztikai háztartás (család)” fogalmakat máshol is használják, általában abból a célból, hogy az összeírásnál alkalmazott háztartás- vagy család-fogalmat megkülönböztessék a köznapi értelemben használt fogalmaktól, ha a kettő egymástól eltér.

Az Európai Statisztikusok Konferenciáján benyújtott holland javaslat (9) a család fogalmát a legszűkebbre kívánja korlátozni (egy vagy két szülő és nem házas gyermekek), éppen azzal a megokolással, hogy a széleskörű értelmezés esetében a család és háztartás fogalma nagyon közel állna egymáshoz. Ilyen értelmezésben a megegyező esetek nagy száma többé-kevésbé feleslegessé tenné a háztartások és a családok külön osztályozását.

A Német Szövetségi Köztársaságban 1957-ben végrehajtott reprezentatív felvétel a család fogalmát ugyancsak a legszűkebb értelmezésben alkalmazta, amennyiben csak a szülők és a nem házas gyermekek közösségét tekintették családnak (5, 10). Ha az ilyen értelemben vett „szűk” családdal rokonok is éltek együtt, ez nem minősült külön család-típusnak, hanem egy olyan háztartástípusnak, amelyik házaspárból és rokonszemélyekből áll.

Nagy-Britanniában a háztartás és ezen belül a család fogalma megközelítően azonos a nálunk alkalmazottal (7). Ha a háztartás több családból áll, azt a családot, amelyben a háztartás feje van, „elsődleges családegység”-nek (primary family unit) nevezik. Ehhez sorolják a házastársat, a nem házas gyermekeket, a háztartás fejének és házastársának testvéreit és felmenőit, ha nincs házastársuk. (Ez pontosan megfelel a mi család-fogalmunknak.) A háztartásban élő többi családot „szűk család” vagy „családmag” (family nucleus) megnevezéssel különböztetik meg az elsődleges családegységtől. Ez az elnevezés részünkre kissé megtévesztő, mert a mi gyakorlatunkban a családmag megnevezést általánosan használjuk a „legszűkebb” (minden rokon nélküli) családra és eszerint természetesen az elsődleges családegységen belül is megkülönböztethetünk családmagot.

Az Egyesült Államokban viszont a család fogalma a legszélesebb körű; az együtt-lakó valamennyi rokon személyt — függetlenül attól, hogy hány családmag van közöttük — egy családnak tekintik (6). (Pl. a szülőházaspár és a gyermekházaspár egy családot alkot.) A család és a háztartás között különbséget ezek szerint csak a háztartás fejével rokonsági kapcsolatban nem álló, idegen személyek jelentik. A háztartás fejének családjából és az idegen személyek családjából álló háztartásban az előbbi „elsődleges család”-nak (primary family), az utóbbit „másodlagos család”-nak (secondary family) is nevezik. Az elsődleges családon belül lehetnek ún. „kis-családok” vagy „mellék-családok” (subfamily). A „mellék-család” házaspárból áll nem házas gyermekkel, vagy azok nélkül, vagy egy-szülőből és nem házas gyermekből, akik a háztartás fejével rokonsági kapcsolatban vannak, de a háztartás feje természetesen nem lehet tagja. (Pl. egy szülő-házaspárból, gyermek-házaspárból és a gyermekes háztartási alkalmazottból álló háztartásban a két rokon család együttesen az elsődleges család, ezen belül a gyermek-házaspár a mellék-család, a háztartási alkalmazott gyermekével pedig a másodlagos család.)

A háztartásokra vonatkozóan az eddigiekben a magánháztartásokról volt szó. A háztartások másik nagy csoportjába az intézeti háztartások (intézményes háztartások) tartoznak.

Az intézeti háztartást — a magánháztartásokra használt „családi háztartás” megjelölés ellentétéként — egyes országokban „nem családi háztartás”-nak is említik (4). Ezt a kifejezést a mi gyakorlatunkban az olyan magánháztartásokra tartjuk fenn, amelyekben nincs családmag (pl. külön élő egyedülállók, nem rokon személyek háztartása stb.).

Intézetinek tekintjük a háztartást, ha általában nagyobb számú — de legalább öt — egymással rokonsági kapcsolatban rendszerint nem levő személy él együtt, akik részére az intézmény kollektív bentlakást, esetleg teljes ellátást nyújt. Az intézeti háztartások közé tartoznak pl. többek között a szállodák, kórházak, kollégiumok, munkászallók, laktanyák, letartóztatási intézetek stb. Az intézeti háztartások adatainak feldolgozása többnyire a magánháztartásokétól elkülönítve történik. E kérdések részletesebb ismertetése nem tartozik célkitűzéseink közé.

AZ IDEIGLENESEN JELENLEVŐ ÉS A TÁVOLLEVŐ SZEMÉLYEK FIGYELEMBEVÉTELE A CSALÁD FOGALMÁNAK MEGHATÁROZÁSÁNÁL¹

Közismert tény, hogy a népesség mozgása következtében vannak, akik a népszámlálás eszmei időpontjában csak ideiglenesen, átmenetileg tartózkodnak az összeírás helyén és vannak, akik ugyanakkor az összeírás helyétől, ill. állandó, vagy családi lakóhelyüktől rövidebb vagy hosszabb időre, ideiglenesen vagy huzamosan távol vannak.

Általában kevésbé vitatható, hogy a vendégként, látogatóban ideiglenesen jelenlevő rokonokat — bármilyen közeli is legyenek — nem lehet a családhoz tartozónak tekinteni (ha nem rokonról van szó, a kérdés fel sem merülhet). Sajátos esete az ideiglenes jelenlétnek, ha a családmaghoz tartozó valamelyik családtag, aki pl. munkavégzés vagy tanulás miatt családjától huzamosan távol él, az összeírás időpontjában éppen otthon van. (Erről a továbbiakban részletesen szó lesz.)

Az ideiglenes jelenléttel kapcsolatban azonban elsőrendű kérdés, hogy milyen időtartamú ott-tartózkodás számítható még ideiglenes jelenlétnek, hol vonható meg a határ az állandó és az ideiglenes jelenlét között. Kétségtelen, hogy erre objektív választ igen nehéz adni; személyenként változó egyéni indíttéktól, szándéktól, elhatározástól, körülményektől függ. Mégis népszámlálási szempontból a határt rögzíteni kell, mert a felvétel egységességét csak ez biztosítja. Az 1960. évi magyar népszámlálásnál — a korábbi gyakorlatnak és a nemzetközileg is többnyire elfogadott elveknek megfelelően — az egy hónapnál rövidebb ideig tartó tartózkodás volt az ideiglenes jelenlét feltétele. Ha valaki tehát az eszmei időpontban egy hónapnál akár csak egy nappal is hosszabb ideje tartózkodott az összeírás helyén — szándékától függetlenül — már állandóan jelenlevőnek kellett tekinteni. (Kivételt képeztek a kórházi ápoltak, akik összeírásuk helyén akkor is ideiglenesen jelenlevőknek minősültek, ha az ápolás időtartama az egy

¹ Bár a kérdést családdal kapcsolatban tárgyaljuk, a megállapítások nyilvánvalóan a háztartásra is vonatkoznak. Magától értetődik, hogy aki a családnál ideiglenesen jelenlevő, az a háztartásban is az; hasonlóképpen, aki a családtól távol van, az a háztartás szempontjából is távollevő.

hónapot meghaladta.) Minden olyan rokon személyt tehát, aki az összeírás helyén egy hónapnál régebben tartózkodott, már állandóan jelenlevőnek kellett minősíteni, s mint ilyen — ha kizáró ok nem volt — a családhoz kellett számítani.

Hasonló, de lényegesen nehezebben megoldható kérdéseket vet fel a családjuktól távol levő családtagok figyelembevételének elbírálása a családhoz tartozás szempontjából. Nem lehet kétséges, hogy azokat a családtagokat, akik az összeírás eszmei időpontjában átmenetileg, rövid időre nem tartózkodnak családjuknál, a család körének meghatározásánál nem lehet mellőzni. Itt is kézenfekvő, hogy az ideiglenesen jelenlevőkkel kapcsolatban alkalmazott elvet elfogadva, a legfeljebb egy hónapos távollétet tekintsük ideiglenesnek.

Az összeírási utasítás értelmében: „ideiglenesen távollévőnek azt a személyt kell tekinteni, akinek állandó lakóhelye az összeírt lakásban van, de valamilyen oknál fogva (üdülés, látogatás, kórházi ápolás, stb.) egy hónapnál rövidebb ideje nem tartózkodik családjánál (állandó lakhelyén), azonban visszatérésére számítani lehet (tehát állandó lakóhelyét nem változtatta meg). A távollét időtartamától függetlenül ideiglenesen távollévőnek kell tekinteni a kórházban vagy egyéb egészségügyi intézetben ápolta-
kat.”

A meghatározást a családra vonatkoztatva, nyilvánvaló, hogy minden olyan ideiglenesen távollévő személyt, aki, ha jelen lenne, a családhoz tartozna, távollétében is a családhoz kell sorolni. A család fogalom meghatározásában hangsúlyozott tényleges együttlakást, tehát ennyiben megabban kell értelmezni. Ebben az értelmezésben a „családi népesség”, vagy a „családban élő népesség” az „állandó népesség” fogalmának felel meg.

A népszámlálás során a lakosságot tartózkodási helyén írják össze, azaz ott, ahol a számlálás eszmei időpontjában éppen jelen van. A népszámlálás ily módon elsősorban az ország — ezen belül az egyes városok és községek — ún. „jelenlévő” népességét állapítja meg. Szükség van azonban a városok és községek állandó népességének a megállapítására is. „Állandó népesség” alatt — egy városra vagy községre vonatkoztatva — azokat kell érteni, akiknek az adott városban vagy községben van az állandó lakóhelyük. Az 1960. évi népszámlálás is — az általános gyakorlatnak megfelelően — minden összeírt személytől megkérdezte, hogy az összeírás helye egyben állandó lakhelye is, vagy ott csak ideiglenesen tartózkodik; ugyanakkor számbavette a lakásból (családtól) ideiglenesen távollévőket is. A jelenlevőkből levonva az ideiglenesen jelenlevőket és hozzáadva az ideiglenesen távollévőket, rendelkezésre áll az „állandó népesség” száma.

Az „állandó népesség” kategória — és ilyen értelemben a „családi népesség” kategória — tartalma lényegében attól függ, hogy kiket kell ideiglenesen távollévőnek tekinteni. Az ideiglenesen távollévők fentebb ismertetett meghatározásából is következik, hogy mindazokat, akik hivatásuknál fogva, munkavégzés vagy tanulás stb. miatt túlnyomórészt és huzamosan más városban, vagy községben tartózkodnak, ott kell állandó lakosnak tekinteni és összeírni, még abban az esetben is, ha családjukhoz rendszeresen — akár hetenként is — visszatérnek.

Ennek következtében az állandó népesség számának és a családban élők számának megállapítása a felvétel módszerével szemben ellentétes következményeket támaszt. Az ún. „huzamosan” távollévőket ugyanis népeségi szempontból munkavégzési, tanulási stb. helyükön, vagyis tulajdon-

képpen állandó tartózkodási helyükön, családstatistikai szempontból viszont családjuknál, családi lakóhelyükön kellene számbavenni.

Ha a családfelvétel és a feldolgozás a családjuktól az említett okok miatt távollevőket teljesen figyelmen kívül hagyja, ez a módszer a családstatistikát több vonatkozásban torzítja:

1. a valóságosnál kevesebb családot mutat ki, mert ha gyermek nélküli házaspárból valamelyik fél huzamosan távol van, házaspár helyett két egyedülállót vesz számba;

2. megváltoztatja a családmagot típusát, mert pl. gyermeces házaspár helyett „egy szülő gyermekkel” családmagot mutat ki és ezzel növeli a nem teljes családok számát;

3. csökkenti a család-nagyságot, mert ha pl. gyermek vagy gyermekek tanulása miatt máshol élnek, gyermeces családot gyermektelennek, nagyobb családot kisebbnek mutat ki;

4. megnöveli a kereső nélküli családok számát, mert pl. ha a kereső családfeje van huzamosan távol, nyilvánvaló, hogy a családot ő tartja el, mégis mint kereső nélkülit kell a családot kimutatni;

5. a huzamosan távollevők kategóriájába tartozók közül az eszmei időpontban igen sokan otthon tartózkodnak családjuknál, ennek ellenére — az elvet következetesen alkalmazva — csak ideiglenesen jelenlevőkként vehetők számba.

A torzítások kiküszöbölésére kínálkozna ugyan néhány megoldás, de súlyos hátrányuk miatt ezek inkább csak elméleti jelentőségűek.

Az ideiglenesen távollevőkkel azonos módon — külön népességkategóriaként számbavéve — a huzamosan távollevőket családjuknál is összeírva, a családstatistikai feldolgozásoknál a családhoz lehetne sorolni. Mivel arról nem lehet semmiképpen lemondani, hogy a huzamosan távollevőket „állandó” lakóhelyüknek tekintett munkahelyükön, tanulási stb. helyükön összeírják, a két helyen történő összeírás következtében egyszer családi lakóhelyükön, mint családban élők, egyszer népszámlálási szempontból állandó lakóhelyükön, többnyire mint egyedülállók vagy mint intézeti háztartás (munkásszállás, diákszálló stb.) lakói, kétszeresen lennének számbavéve. Ha a családjukhoz sorolt huzamosan távollevőket az „állandó” lakóhelyükön az egyedülállók vagy az intézeti lakók számából nem tudjuk levonni, a család-feldolgozás halmozott népességszámot mutat ki. (A családok osztályozásánál az „egyedülállók” is külön csoportonként szerepelnek.) Elképzelhető — de inkább csak elvben —, hogy a személyi feldolgozások után kikeresik azokat az összeíróíveket, amelyeken a családjukhoz sorolt huzamosan távollevők mint jelenlevők szerepelnek, és ott megfelelően megjelölve, ezeket a személyeket a család-feldolgozásnál figyelmen kívül hagynák.

A halmozódás elkerülhető lenne azáltal is, ha a családfeldolgozás — a távollevőket is családjukhoz sorolva — kizárólag a családi kötelékben élőkre terjedne ki, az egyedülállókra, intézeti háztartásokban élőkre nem. Így viszont a családfeldolgozás — mivel az egyedülállók csoportja családstatistikai szempontból is külön sajátos kategória — kétségtelenül hiányos lenne.

Az ilyen jellegű megoldások létjogosultsága — még ha megnyugtató módon keresztülvihető is lennének — bizonyos szempontból vitatható. Kétségtelen, hogy sajátos családi életformának tekinthető az olyan családi élet, ahonnan valaki tartósan hiányzik a családból és szinte csak látogatóba jár haza, nem is említve azokat az eseteket, amikor az ilyen távollevő családtag tényleges katona, vagy szabadságvesztés büntetését tölti. Felvetődik az

is, hogy a vidékről, akár munkavállalás, akár tanulás miatt a városba költözött gyermek — különösen, ha az utóbbi esetben pl. egyetemen vagy főiskolán már utolsó éves — nem tekinthető-e a családból többé-kevésbé véglegesen kikerültnek. A másik oldalról ugyancsak sajátos életforma az is, ha valaki családjától tartósan távol kénytelen élni, akár mint intézeti lakó, akár mint albérlő, vagy bármilyen más formában. Mindebből következik, hogy azért, amit a családjuktól huzamosan távollevőknek a családhoz sorolásával egyik oldalon nyernénk, elég súlyos árat kellene fizetni azzal, hogy más vonatkozásban értékes ismeretek szerzéséről kényszerülnénk lemondani.

Az 1960. évi népszámlálás azt az utat kísérte meg követni, hogy — amennyiben egyáltalán lehetséges — a felmerült többféle igényt is kielégítse.

Amint a család fogalmával kapcsolatban mondottakból és az említett egyéb indokokból is következik, a család-felvétel megfigyelési egységének a ténylegesen együttlakó családtagok közösségét tekintettük. Ez alapon az elsődleges család-feldolgozások is csak a ténylegesen együttlakó családtagok (beleértve az ideiglenesen távollevőket is) figyelembevételével készülnek. A huzamosan távollevőkre vonatkozó külön kérdéscsoport segítségével azonban mód nyílik más irányú feldolgozásokra is.

A felvétel során a számlálóbiztosnak az Összeíróiv erre a célra szolgáló külön részében — tekintet nélkül arra, hogy az eszmei időpontban otthon tartózkodtak-e, vagy sem — össze kellett írni a családjuktól huzamosan távollevő személyeket.

A felvételi utasítás a huzamosan távollevők fogalmát a következőképpen határozta meg: „Huzamosan távollevőknek (kettős lakóhellyel, lakással rendelkezőknek) azokat a családtagokat (családfő, feleség és gyermek) kell tekinteni, akik hivatásuknál, elfoglaltságuknál fogva (munkavégzés, tanulás, kollégiumi bentlakás stb.) túlnyomórészt és huzamosabb — egy hónapnál hosszabb — időn keresztül más községben (városban) tartózkodnak, de családjuk (szüleik) lakóhelyére rendszeresen (hetenként, kéthetenként, havonta stb.) visszatérnek”.

A meghatározásnál elsőrendű cél volt, hogy ebbe a kategóriába valóban csak olyanok kerüljenek, akik még ténylegesen a családhoz tartoznak. Éppen ezért huzamosan távollevőt csak bizonyos előfeltételek együttes fennállása esetében lehetett összeírni. Nem lehetett huzamosan távollevőnek elfogadni, aki nem tartozott a családmaghoz, akinél a családhoz visszatérés nem volt rendszeres; vagy fordítva, bármilyen gyakori is volt a látogatás, nem lehetett semmiképpen huzamosan távollevő az, aki a családból véglegesen kivált (pl. házasságkötés vagy egyéb ok folytán véglegesen elköltözött gyermek stb.). Még a családmaghoz tartozó személyek közül sem minősülhettek huzamosan távollevőnek azok, akik tényleges katonai szolgálatukat teljesítették vagy szabadságvesztés büntetés miatt voltak távol.

Ha az egyébként huzamosan távollevő családtag az összeírás eszmei időpontjában éppen otthon tartózkodott (mivel az eszmei időpont ünnepnapra esett, iskolai szünet is volt, elég gyakran fordult elő), csak mint ideiglenesen jelenlevőt (nem pedig, mint állandó jelenlevőt) lehetett összeírni és huzamosan távollevőkre vonatkozó kérdéseket ezekről a személyekről is ki kellett tölteni.

A huzamosan távollevők összeírására szolgáló rész a családi állás és a fontosabb személyi adatok tudakolásán kívül, a huzamos távolléttel kapcsolatos sajátos kérdéseket (mióta és miért tartózkodik távol a családjától, milyen időközökben jár haza, hol van a huzamos tartózkodási helye és ott milyen körülmények között lakik) is tartalmazott.

A felvétel fentebb vázolt módja lehetővé teszi — bár az elsődleges család-feldolgozások csak a ténylegesen együttlakó családtagok figyelembe vétele alapján készülnek — annak kimutatását, hogy a nem teljes családok ill. az egyedülállók közül mennyi a tényleges és mennyi a látszólagos, az

utóbbiakat a távollevők távollétének oka szerint is részletezve. A felvétel módot ad továbbá arra is, hogy azok a családok, amelyekből a családmag valamelyik tagja huzamosan távol van, külön feldolgozásra kerüljenek — a rendelkezésre álló adatokon belül tetszés szerinti kombinációkban — a huzamosan távollevő családtagoknak a családhoz sorolásával is. Végül — család-vonatkozásoktól függetlenül —, a huzamosan távollevő népesség feldolgozása önmagában is értékes felvilágosításokkal szolgálhat e sajátos életmódot folytató személyekről.

A családjuktól huzamosan távollevő családtagok kérdése a más államokban végrehajtott vagy végrehajtandó család-felvételekkel kapcsolatban is felmerül, bár megnyugtató megoldására — legalábbis látszólag — kevesebb figyelmet fordítanak. A család-feldolgozások azonban alapjában véve ugyancsak a ténylegesen együttélő családtagok köréből kiindulva történnek.

Az Egyesült Nemzetek európai statisztikai szerveinek már említett ajánlásai (2, 3), jegyzőkönyvei egyáltalán nem foglalkoznak a családból tartósan távollévő családtagok kérdésével. Némi támpont található a kérdésre vonatkozóan az egyes államoknak az Európai Statisztikusok Konferenciájához benyújtott memorandumaiban.

A csehszlovák memorandum (8) — bár nem családról, hanem háztartásról, ill. lakásról beszél — megjegyzi, hogy az összeírás alapja az állandó jelleggel lakó és nem az adott időben jelenlévő népesség; nincs azonban kifejtve, hogy ki tekintendő egy adott helyen állandó jelleggel lakónak. Megemlíti a memorandum azt is, hogy az időlegesen távollevőket a háztartáshoz kell sorolni.

A nyugatnémet memorandum (5) részletesen foglalkozik az általuk „egynél több lakóhellyel rendelkező” személyeknek nevezett huzamosan távollevők problémáival. Megemlíti, hogy ennek a kategóriának a fő csoportja azokból a kereső foglalkozást űző személyekből áll, akik a munkahét folyamán ott laknak, ahová őket foglalkozásuk köti. Ott rendszerint mint albérlők szerepelnek, a hétvégén azonban együtt vannak családjukkal abban a helységben, amelyben a család lakik. Több indok merül fel, hogy ezeket a személyeket ott vegyék számba, ahol második lakásuk van, s ahonnan dolgozni járnak; ez azonban természetesen befolyásolja a háztartások nagyságát és struktúráját. Rámutat a memorandum arra is, hogy amennyiben az ilyen személyeket viszont a háztartásukhoz (családjukhoz) sorolva írják össze, szükséges, hogy második lakóhelyükön — ahol munkahelyükön rendszerint albérlőként élnek —, az ottani háztartási közösséghez sorolva is számbavegyék. Hozzáfűzi azonban, hogy ezzel a módszerrel a háztartási és a családi feldolgozásokban szereplő, a háztartások keretében élő személyek összessége többé már nem azonos a teljes lakosság számával. (Valószínű, hogy a huzamosan távollevőket mindkét lakóhelyükön számbaveszik, tekintet nélkül az így előálló halmozódásra.)

Az Egyesült Államok családstatistikája a huzamosan távollevőket feltehetően nem sorolja a családhoz. Az 1958. évi reprezentatív felvétel eredményeit ismertető kiadvány (6) egyik táblája a családfő (háztartás-fő) családi állapota szerint is közli a családok (háztartások) számát. A táblában külön csoportként szerepelnek a házas családfők, akiknek a házastársuk távol van, külön kiemelve az olyan családokat, amelyekből a férj katonai szolgálat miatt van távol. Az utóbbi esetben családfőként mindig a feleség szerepel, amiből nyilván következik, hogy a távollevő férjet nem számítják a családhoz. A fogalmakhoz fűzött magyarázat pontosan ismerteti, hogy a „házassági kötelékben élő, de a házastárs távol van” csoport, házassági kötelékben élő olyan személyeket foglal magában, akiknek házastársa otthonától több hónapon keresztül jelentősebb távolságra él és ott űz kereső foglalkozást, valamint olyan személyeket, akiknek házastársa a fegyveres erők tagjaként van távol, áttelepülőket, akiknek házastársa átmenetileg még eredeti lakóhelyükön maradt, az intézményekben bentlakó házastársat, valamint minden olyan házassági kötelékben élő személyt, akiknek lakóhelye nem egyezik házastársuk lakóhelyével. Mindebből következtetni lehet arra is, hogy a huzamos távollétet szűkebben értelmezik, mint nálunk (több hónap, jelentős távolság), a konkrét feltételeket (hány hónapot jelent a több hónap, mit kell jelentős távolságon érteni) azonban nem ismeretik.

A CSALÁDFŐ ÉS A HÁZTARTÁS FEJE

A családok és a háztartások demográfiai, társadalmi, gazdasági, kulturális helyzetét a családfő, ill. a háztartás fejének neme, életkora, osztályhelyezete, foglalkozása, iskolai végzettsége jellemzi. A családfő személye és a családtagoknak a családfőhöz viszonyított családi állása (családi kapcsolata) alapján lehet meghatározni a háztartás összetételét és elvégezni a családok és a háztartások osztályozását, csoportosítását is. Elsőrendű feladat tehát a családfőnek — többcsalados háztartás esetében a háztartás fejének — kijelöléséhez szükséges elvek rögzítése.

Ha a családfő kijelölését az adatszolgáltatóra bizzuk, a bevallásnál általában három szempont lehet az irányadó: a tradíció, a kereső-eltartott viszony és a családmag típusa.

A tradíció alapján történő kijelölés esetében a családfő rendszerint a család legidősebb tagja, függetlenül attól, hogy kereső vagy eltartott. Ha a bevallásnál a kereső-eltartott viszonyt veszik alapul, a családfő többnyire a család legtöbbet kereső tagja lesz. Végül, ha a családmag típusából indulunk ki, akkor a családban levő „házaspár” családmagból mindig a férj, az „egy-szülő — gyermek” családmagból mindig a szülő (apa vagy anya) lesz a családfő, ugyancsak tekintet nélkül arra, hogy kereső vagy eltartott és hogy a felmenők vagy a lemenők keresők-e, vagy sem. Figyelembe kell még azt is venni, hogy a családfő személyének a bevallását gyakran a lakásbérleti viszonyok is befolyásolják. Ha a lakás tulajdonosa vagy főbérleje a felmenő, rendszerint ragaszkodik hozzá, hogy őt írják össze családfőnek.

Egy házaspárból, egy felnőtt kereső gyermekből és egy idős eltartott felmenőből álló családban pl., amelyik a felmenő nevében levő lakásban lakik, a házaspárból a férj csak nyugdíjas és így a család fő keresője a gyermek, az említett háromféle szempontnak megfelelően vallhatják családfőnek a felmenőt, a férjet vagy a gyermeket is.

A család-háztartás felvételnek sarkalatos kérdőpontja a család tagjainak a családfőhöz viszonyított családi állása. Ha a családfő személyének fenntartás nélkül azt fogadnánk el, akit annak vallanak, nyilván nem alakulhatna ki egységes eljárás. A családban teljesen azonos helyzetet elfoglaló személyek családonként váltakozva különböző családi állásúak lennének, bonyolult lenne a család-összetétel megállapítása és az azonos összetételű családok azonos családtípusba sorolása.

Az előző példánál — ha a felmenő a feleség apja — a következőképpen bevallott családi állásokkal találkozhatnánk:

1. ha a felmenő lenne a családfő: családfő — vő — gyermek — unoka;
2. ha a férj lenne a családfő: családfő — feleség — gyermek — após;
3. ha a kereső gyermek lenne a családfő: családfő — apa — anya — nagyszülő.

Nyilvánvaló, hogy a feldolgozás egységességének a biztosítása és a felvétellel kapcsolatos technikai szempontok is szükségessé teszik, hogy a családfő megállapítása egységesen a *családmag típusa* alapján történjék. Ez azt jelenti, hogy bármilyen összetételű család esetében mindig a családmagból kell a családfőt kijelölni. Ha a családmag házaspár (akár gyermek nélkül, akár nem házas gyermekkel), akkor csak a férj; ha viszont egy-szülő és nem házas gyermekből áll a családmag, csak a szülő (apa vagy anya) lehet a családfő. Részcsaládok esetében bárki elfogadható családfőnek.

Annak a körülménynek, hogy ily módon a családfő eltartott is lehet, a család-feldolgozások szempontjából nincs jelentősége. Sőt feltétlenül érdekes annak kimutatása, hogy a különböző összetételű és típusú családok között hány olyan van, amelyben a családfő eltartott. A család keresőinek számáról és összetételéről pedig egyébként is külön feldolgozás készül.

A háztartás fejének meghatározása külön feladatot csak akkor jelent, ha a háztartás több családból áll. Egy-családos háztartásban a háztartás fejének — ha a fentebb vázolt elveket következetesen érvényesíteni kívánjuk — azonosnak kell lennie a családfővel.

A háztartás feje — a szó köznapi használatában — rendszerint az a személy, akit a háztartás többi tagjai annak tekintenek. Ezt a népszámlálási összeírás vonatkozásában úgy értelmezhetnénk, hogy a háztartás feje az a személy, akit akár a hivatalos előírás, akár a háztartás tagjai között létrejött közös megegyezés mint a számlálási nyomtatványok kitöltéséért felelőst jelöl ki. A gyakorlatban azonban nem lehet ezt a nézetet fenntartás nélkül elfogadni. A háztartásokra vonatkozó feldolgozásoknál a legfőbb cél a gazdasági jellemzés. Ebből a szempontból annak a személynek a megállapítása lenne a legfontosabb, akire a háztartás gazdasági fenntartásában a legnagyobb rész hárul. Ez azt követelné meg, hogy az összeíró-íven közvetlen kérdés tudakolja, hogy ki a háztartás fő kenyérkeresője, ki az, aki a háztartás költségvetéséhez a legnagyobb mértékben járul hozzá. Az ilyen módszer azonban általában nem vezet eredményre, mert elsősorban tradicionális szempontok erősen befolyásolják a helyes válaszadást. Így történt ez az 1959. évi magyar próbanépszámlálás alkalmával is. A szerzett tapasztalatok alapján az 1960. évi népszámlálásnál a háztartás fejének megállapítására irányuló külön kérdést az összeíróív nem is tartalmazott.

A másik lehetőség az lenne, hogy a jövedelmekre vonatkozó közvetlen kérdésekre adott válaszok alapján a legnagyobb jövedelmű személyt kellene a háztartás fejének kijelölni. Mivel különböző megfontolások — elsősorban az adatok megbízhatósága iránt joggal támasztható kétségek — miatt az 1960. évi magyar népszámlálás kérdései a jövedelmekre nem terjedtek ki, ez az út sem volt járható.

A legmegfelelőbbnek az a külföldön is követett gyakorlat látszik, hogy a háztartás fejét közvetett kérdésekre — mint pl. a gazdasági tevékenység, nem, kor, stb. — adott válaszok alapján a feldolgozás során jelölik ki. Ezt a megoldást választottuk az 1960. évi népszámlálásnál is.

Több-családos háztartásban a háztartás fejének azonosnak kell lennie valamelyik családfővel. A családfők közül a háztartás fejének a legidősebb aktív kereső férfit kell kijelölni. (Aktív kereső, aki keresettel járó foglalkozást folytat, inaktív kereső, aki kereső foglalkozást nem folytat, de keresettel rendelkezik, mint pl. a nyugdíjasok, járadékosok stb.). Lesznek természetesen olyan háztartások, ahol ezek a követelmények együttesen nem teljesülnek, mert pl. a háztartásban csak inaktív keresők vannak, a legidősebb aktív kereső nem férfi, hanem nő, stb. Ezért a kijelölésnél a követelmények teljesülésének meghatározott sorrendjét kell figyelembe venni.

Aktív kereső, inaktív kereső és eltartott családfők közül mindig az aktív kereső családfő lesz a háztartás feje, tekintet nélkül nemére vagy

korára. Ha pl. közös háztartásban együtt él egy idős házaspár elvált leányukkal és annak gyermekével (két család: házaspár, és anya gyermekével) és az apa (az idős házaspárból a családfő) nyugdíjas, leánya (az anya—gyermekből álló család családfője) pedig aktív kereső, ez utóbbi lesz a háztartás feje.

Több aktív kereső családfő esetében a legidősebb férfit kell a háztartás fejének vélelmezni. Ha tehát az aktív kereső családfők között van férfi és nő is, minden esetben a férfi-családfő — több férfi-családfő esetében a legidősebb — lesz a háztartás feje.

A család és a háztartás fejének megállapítása terén hasonló gyakorlatra következtethetünk más országokban is. Bár a rendelkezésre álló irodalom inkább csak a háztartás fejének kérdésével foglalkozik, a családfő személyének a miénkkel azonos elvek szerinti kijelölésére is találunk utalást.

Az Egyesült Államok 1958. évi reprezentatív felvételét ismertető anyagban (6) ezzel kapcsolatban megjegyzik, hogy bár általában az a személy a családfő, akit a család tagjai annak tartanak, férjezett asszony mégsem lehet családfő, ha a felvétel időpontjában a férje vele közös háztartásban él.

A Német Szövetségi Köztársaság idézett memorandumában (5), korábbi tapasztalatokra hivatkozva, azt állapítják meg, hogy a háztartás fejének fogalmi meghatározását kerülni kell, mert úgyszólván csak általánosságokat tartalmazhat és bármilyen meghatározás mellett a bevallást szubjektív tényezők erősen befolyásolják. Bár a háztartás fejét — az adatszolgáltatók bevallására bízva — megkérdezik, a feldolgozás során módosítják, ha „nyilvánvalóan igen messze esik a valóságtól”. Ez alatt lényegében azt értik, hogy ha pl. tradicionális okokból idős eltartottat vallottak a háztartás fejének, helyette keresőt jelölnek ki.

A CSALÁDOK ÉS A HÁZTARTÁSOK ÖSSZETÉTELE ÉS TÍPUSAI

A család- és háztartás-feldolgozások legfontosabb csoportosítási ismérve a család, ill. a háztartás típusa. Az 1960. évi népszámlálás adatainak feldolgozásánál a családok csoportba sorolása és az egyes csoportok elhatárolása a család és a háztartás fogalma által megszabott keretek között a családmag típusaira épül. Az „egy-szülő nem házas gyermekkel” típus aszerint, hogy a szülő apa vagy anya, két további típusra osztható. Attól függően, hogy az így nyert típusokhoz járulnak-e rokonok vagy sem, hatféle alaptípust kapunk. A „rokonos” típusok mindegyikéből három-három altípus képezhető a rokonsági kapcsolatnak megfelelően. A rokonsági kapcsolatok sokféle lehetőségéből — főként a generációk szerinti vizsgálatokra tekintettel — elegendőnek látszott a felmenő rokonsági kapcsolat kiemelése. Külön-külön altípusként vehető tehát figyelembe a csak felmenő rokonnal, a csak egyéb rokonnal és a mind a kétféle rokonnal együttélő család.

Nem tekinthetők tulajdonképpeni családnak az egyedülállók, és az együttélő, de családmagot nem alkotó rokonok. Az egyedülállókat tovább lehet részletezni aszerint, hogy teljesen külön élnek-e, többen élnek-e együtt, vagy más (nem rokon) családdal élnek-e együtt mint idegen személyek. Ezeket „családtörödékek” vagy „családon kívül élők” összefoglaló megnevezéssel, mint kiegészítő csoportokat vettük figyelembe.

Az elmondottak összefoglalásaként bemutatjuk az 1960. évi népszámlálás család-feldolgozásainál alkalmazandó típusok szerinti csoportosítást:

A) *Családok*

1. Házaspár rokon nélkül (gyermek nélkül vagy nem házas gyermekkel)
2. Házaspár rokonnal (gyermek nélkül vagy nem házas gyermekkel)
  - 2.1 felmenővel
  - 2.2 egyéb rokonnal
  - 2.3 felmenővel és egyéb rokonnal
3. Apa nem házas gyermekkel, rokon nélkül
4. Apa nem házas gyermekkel, rokonnal
  - 4.1 felmenővel
  - 4.2 egyéb rokonnal
  - 4.3 felmenővel és egyéb rokonnal
5. Anya nem házas gyermekkel, rokon nélkül
6. Anya nem házas gyermekkel, rokonnal
  - 6.1 felmenővel
  - 6.2 egyéb rokonnal
  - 6.3 felmenővel és egyéb rokonnal

B) *Családtörédekek*

7. Részcsalád
8. Egyedülállók
  - 8.1 teljesen külön élő egyedülállók
  - 8.2 közös háztartásban együttélő egyedülállók (rokonsági kapcsolat nélkül)
  - 8.3 családban élő idegen személyek

A csoportosítást az egyes családtípusoknak a gyermekek számával történő kombinációja teszi teljessé, minden egyes típuson és altípuson belül annyi további csoportot alkotva, amennyi gyermeket egyenként vagy összevontan figyelembe kívánunk venni. A feldolgozások egy részénél 9 gyermekig egyenként, másik részénél 6 gyermekig némileg összevontan képezzük csoportokat. Pl.

<p>a) Házaspár rokon nélkül gyermek nélkül 1 gyermekkel 2 gyermekkel 3 gyermekkel 4 gyermekkel 5 gyermekkel 6 gyermekkel 7 gyermekkel 8 gyermekkel 9 és több gyermekkel</p>	<p>b) Házaspár rokon nélkül gyermek nélkül 1 gyermekkel 2 gyermekkel 3 gyermekkel 4—5 gyermekkel 6 és több gyermeke</p>
---	---

A „gyermek” minősítés a családtípus szempontjából kizárólag családi állást jelent, teljesen függetlenül a kortól, mivel az összeírás során is bármilyen korú személyt gyermeknek kellett bejegyezni, ha az összeírási utasítások értelmében az apját vagy az anyját kellett családfőnek kijelölni.

Bár a „gyermek” megjelölés „nem házas” gyermeket jelent — a külföldi gyakorlattól némileg eltérően — a „gyermek” családi állást nemcsak a kor vonatkozásában, hanem a családi állapot tekintetében is a legszélesebb körűen értelmezzük. *Gyermek* családi állásúnak minősítettük ugyanis a szüleivel (vagy szülőjével) együttélő — esetleg szüleikhez (szülőjéhez) visszaköltözött — házas, elvált, vagy özvegy személyt is, amennyiben neki magának — vele együttlakó — gyermeke nem volt. A házas személyt nemcsak akkor, ha házastársától különváltan élt, hanem akkor is, ha a házastársa csak huzamosan távollevő volt.

Megoldást igényelt még a nagyszülő-unoka családi állású személyek összetételéből álló „családok” típusba sorolása (természetesen csak akkor kérdéses, ha a szülők nincsenek jelen). Kétségtelen, hogy a nagyszülők és az unoka között közvetlen és szoros felmenő-lemenő rokonsági kapcsolat áll fenn, csupán a közbeeső generáció hiányzik. Ezen-

felül az életben is az ilyen kapcsolat inkább a szülő—gyermek viszonyhoz, mint más rokoni kapcsolathoz áll közelebb. Nem hozható fel tehát különösebb érv az ellen, hogy ilyen esetben az unokát a családi állás szempontjából a gyermekkel azonosnak tekintsük. Az említett meg gondolásokból következik, ha nem nagyszülő házaspár, hanem csak egy nagyszülő él együtt unokával, az „egy szülő gyermekkel” típust kell alkalmazni.

Az ismertetett csoportosítás az 1949. évitől lényegében a rokonok részletezése tekintetében tér el. Felvethető, hogy nem állítunk-e fel ezzel túlzott követelményeket, különösen mikor az 1949. évi adatok szerint az összes családoknak csak 15,5%-ában élt a családokkal együtt rokon is. Ennek ellenére a rokonnal együttélő családok viszonylagos suiyának feltehető növekedése és a családok összetételének behatóbb megismerése érdekében célszerűnek látszott az 1949. évi csoportosításon túlmenő részletezés alkalmazása. A feldolgozásnak nem túl nagy többletmunkával járó ilyen irányú kibővítése nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat, különösen abban a vonatkozásban, hogy ily módon az egyes család típusokon belül a gyermekes és gyermektelen családok szerinti csoportosítás lehetővé teszi a családok, illetve a háztartások generációs fokozatok szerinti viszonyainak a megismerését is.

A háztartások csoportosításának rendszerét, a háztartás összetevőiből kiindulva, az alkotó elemek egymáshoz való kapcsolatára alapozva építhetjük fel. (A következőkben csak a magánháztartásokkal foglalkozunk.)

A háztartás vagy azonos a családdal, vagy több családból, esetleg családok és nem rokon személyek (idegen személyek) különböző összetételeiből, vagy nem rokon személyek közösségéből állhat. Ennek alapján a háztartások elsődlegesen három fő típus szerint csoportosíthatók.

A család és a háztartás azonos, ha a háztartás csak egy családból áll. Ezek az esetek alkotják az ún. „egy-családos” háztartások csoportját. Lényegében, hasonló a helyzet, ha a háztartás csak egy részcsaládból vagy egy teljesen külön élő egyedülállóból áll, de mivel családmag nincs, az ilyen háztartásokat „nem családi” háztartás megjelöléssel külön csoportba soroljuk. Végül egynél több családot magában foglaló háztartások képezik a „több-családos” háztartások csoportját.

Az említett eseteken kívül a család és a háztartás nem azonos akkor sem, ha családdal (részcsaláddal, egyedülállóval) idegen személy él együtt. A több-családos háztartásoknál is más a háztartás jellege, ha a háztartáshoz idegen személy is tartozik. Kétségtelen, a háztartás-feldolgozásoknak egyik nem elhanyagolható elemzési szempontja, hogy a háztartások közül mennyiben és milyen típusú háztartásokban van idegen személy. Az ilyen irányú vizsgálódásoknak tulajdonított fontosság a külföldi csoportosítás-tervezetekben is tükröződik, még egyéb szempontok háttérbe szorítása árán is. Nálunk a kérdés viszonylag csekély jelentősége miatt a háztartások aszerinti csoportosítását, hogy él-e bennük idegen személy, másodlagos feldolgozással csak az alaptípusokra korlátozzuk.

A háztartás-típusok kialakításában a legfontosabb, hogy a csoportosítás biztosítsa a közös háztartásban élő családok rokonsági kapcsolatainak a feltárását és a háztartások generációk száma szerinti megoszlásának vizsgálatát. A generációk számának megállapítását annak figyelembevétele biztosítja, hogy az adott típusú családban ill. háztartásban van-e gyermek, vagy nincs.

A vázolt kívánalmaknak megfelelően a háztartás-feldolgozások az alábbi típusok szerinti csoportosítással készülnek:

A) *Egy-családos háztartások*

1. Házaspár rokon nélkül:
  - 1.1 egy-generációs,
  - 1.2 két-generációs.
2. Házaspár rokonnal:
  - 2.1 egy-generációs,
  - 2.2 két-generációs,
  - 2.3 három-generációs.
3. Egy szülő gyermekkel, rokon nélkül:
  - 3.1 két-generációs.
4. Egy szülő gyermekkel, rokonnal:
  - 4.1 két-generációs,
  - 4.2 három-generációs.

B) *Több-családos háztartások*

5. Felmenő rokonsági kapcsolatban élő családok:
  - 5.1 két-generációs,
  - 5.2 három-, vagy több-generációs.
6. Oldalági rokonsági kapcsolatban élő családok:
  - 6.1 egy-generációs,
  - 6.2 két-generációs.
7. Felmenő és oldalági rokonsági kapcsolatban élő családok:
  - 7.1 két-generációs,
  - 7.2 három-, vagy több-generációs.

C) *Nem családi háztartások*

8. Egyszemélyes háztartások.
9. Nem rokon személyek közös háztartása.
0. Egyéb összetételű háztartások:
  - 0.1 részcsaládból álló háztartás,
  - 0.2 nem rokon családok, részcsaládok közös háztartása.

A több-családos háztartásokon belül, amint láttuk, az együttélő családok rokonsági kapcsolata szerint három típust különböztethetünk meg.

1. Felmenő rokonsági kapcsolat áll fenn a szülők és a házassági kötelékben élő gyermek közös háztartásában. (A már többször idézett „szülő-házaspár” és „gyermek-házaspár” esete.)

2. Oldalági rokonsági kapcsolat áll fenn olyan háztartásban, amelyben testvérek élnek együtt házastársaikkal (a két férj, a két feleség, vagy az egyik családból a férj, a másiktól a feleség *testvérek*; ún. „testvér-házaspárok”).

3. Felmenő és oldalági rokonsági kapcsolat jellemzi az olyan háztartásokat, amelyekben oldalági rokonsági kapcsolatban levő házaspárok bármelyik házastársát egyik vagy mindkét szülőjével élnek együtt, függetlenül attól, hogy a szülők maguk is házastársak-e vagy sem. Ide tartoznak az oldalági rokonsági kapcsolatban levő házaspárok is, ha bármelyiknél van „gyermek-házaspár”. (Ide sorolhatók pl. a következő összetételű háztartások:

„szülő-házaspár” és két vagy több „gyermek-házaspár”;

„testvér-házaspár”, valamelyik házastárs szülőjével;

„testvér-házaspár” és valamelyiknél vagy mindkettőnél „gyermek-házaspár”.)

Az egyes típusok altípusait az határozza meg, hogy a háztartásban hány — családi — generáció tagjai élnek együtt. Ha pl. közös háztartásban „szülő-házaspár” él együtt „gyermek-házaspár”-ral, attól függően, hogy a „gyermek-házaspár”-nak van-e velük együttélő gyermeke (a „szülő-házaspár”-hoz viszonyítva unoka): a háztartás típusa két- vagy háromgenerációs felmenő rokonsági kapcsolatnak minősül. Ebből a szempontból a „szülő-házaspár” esetleges nem házastárs gyermekét figyelmen kívül kell hagyni, mert a generációja azonos a „gyermek-házaspár”-éval s így a generációk számát nem növeli.

Mind a családok, mind a háztartások típusok szerinti osztályozása messzemenően biztosítja a nemzetközi összehasonlítást is. Csoportosításunk lényegesen szélesebb körű és részletesebb, mint az Európai Statisztikusok Konferenciáján ajánlás formájában elfogadott osztályozási javaslat (3). Az ajánlott csoportosítás a generációk szerinti részletezésre épül fel — és bár csak a minimális kívánalmakat rögzíti — néhány vonatkozásban még ezt figyelembe véve sem látszik kielégítőnek.

Az ajánlás az alábbi csoportosításokat javasolja :

Családtípusok

1. Gyermektelen házaspárok.
2. Házaspárok nem házas gyermekkel.
3. Házaspárok házas gyermekkel (unokák nélkül) és a velük élő nem házas gyermekekkel.
4. Házaspárok házas gyermekekkel, unokákkal és a velük élő nem házas gyermekekkel.
5. Az 1—4. típusú családok a velük élő egyéb rokonokkal.

Háztartástípusok

1. Egyszemélyes háztartás.
2. Egy-generációs háztartás (gyermektelen házaspárok).
3. Két-generációs háztartás.
  - 3.1 szülők és házassági kötelékben nem élő gyermekek,
  - 3.2 szülők és házassági kötelékben élő gyermekek (unokák nélkül), a velük élő nem házas gyermekekkel.
4. Három-generációs háztartás ; (a 3.2 típus unokákkal).
5. 1—4. típusú háztartások, amelyekhez még más rokonok is tartoznak.
6. 1—5. típusú háztartások, amelyekhez még rokoni kapcsolatban nem álló személyek is tartoznak.
7. Csupán nem rokon személyekből álló háztartások.

Ebben a csoportosításban a család fogalmának tágabb értelmezése folytán a családtípusok, az idegen személyektől eltekintve, teljesen azonosak a háztartástípusokkal. Az osztályozás figyelmen kívül hagyja az „egy szülő nem házas gyermekkel” típust, holott az ilyen családok vizsgálata, sajátos életkörülményeik folytán, aligha mellőzhető. A csoportosítás szinte semmi lehetőséget nem nyújt a rokoni kapcsolatok elemzésére, sőt azzal, hogy a rokonnal élő valamennyi családot egy típusba sorolja, nem adhat teljes képet a többi típusról sem.

Hasonló hiányosságai vannak a háztartástípusok ajánlott csoportosításának is. Elsőrendű szempont a háztartások generációs fokozatok szerinti vizsgálata, mégis, azáltal, hogy minden háztartást, amelyben — a felmenő és a lemenő házaspárt kivéve — bármilyen rokon él, egy csoportba javasolnak sorolni — tekintet nélkül a generációk számára —, elvész a lehetősége bizonyára tekintélyes számú család generációk szerinti részletezésének. Tovább torzítja a háztartások generációk szerinti megoszlásáról nyerhető képet, hogy bármilyen összetételű a háztartás, ha a háztartásban nem rokon személy is él, ismét közös csoportba kerül. Mindez azt eredményezi, hogy egy alapvetően generációk szerinti csoportosításra felépített osztályozás a családok jelentős részével — ebből a szempontból — nem tud elszámolni.

Nem sokban különbözik az ismertetett javaslattól a Német Szövetségi Köztársaságban alkalmazott háztartástípus-osztályozás alapelve sem. A rokonnal és az idegen személlyel élő háztartások teljes kiemelése következtében a generációk szerinti csoportosítás ugyanúgy hiányos marad.

A családtípusok sajátossága, hogy — teljesen eltérően a nemzetközi javaslattól — jelentős szerepe van a csoportosításban a „házaspár—unoka” és az „egy szülő—nem

házas gyermek (vagy unoka)'' típusoknak (az utóbbiakat „maradék család”-ként is említi), továbbá az özvegy, elvált egyedülállók külön típuskénti kiemelésének.

Érdekes és figyelemre méltó kísérlet a családtípusok kombinációja a háztartás-típusokkal, ennek részletes ismertetése azonban túllépné tanulmányunk kereteit.

Egyszerű és tömör csoportosítást ajánl a holland javaslat (9). Az alábbi osztályozás a háztartásokra épül, de egyben tartalmazza a családtípusokat is.

A) Magánháztartások

1. Nem családi háztartások:
egyszemélyes háztartások,
többszemélyes háztartások.
2. Egy-családos háztartások :
házaspárral,
házaspár nélkül.
3. Több-családos háztartások :
  - a) Elsődleges családok
házaspárral,
házaspár nélkül.
  - b) Másodlagos rokon családok :
házaspárral,
házaspár nélkül.
  - c) Másodlagos nem rokon családok:
házaspárral,
házaspár nélkül.

B) Intézeti háztartások

- Intézeti háztartásban élő családok:
házaspárral,
házaspár nélkül.

Az egyes csoportokon belül a további osztályozás szempontja, hogy a családmag házaspárból, vagy egy szülő—gyermekből („házaspár nélkül”) áll-e. A több-családos háztartások részletezésénél — lényegében az angol gyakorlattal azonos módon — megkülönböztetik a háztartás fejét magában foglaló elsődleges családot ; a háztartás többi családját pedig felosztják másodlagos rokon és másodlagos nem rokon családokra aszerint, hogy a másodlagos család családfője rokonsági kapcsolatban van-e az elsődleges család családfőjével (aki egyben a háztartás feje is). Az intézeti háztartásban élő családokat a javaslat külön csoportba sorolja. (A mi csoportosításunk az intézeti háztartásban lakó családokat — típusoknak megfelelően — a magánháztartások közé sorolja és általában csak az egyedülállókat tekinti az intézeti háztartás tagjainak.)

Kétségtelen, hogy a holland javaslat csoportosítása alapján a feldolgozás is könnyen végrehajtható, azonban csak igen korlátozott igények kielégítésére alkalmas, mert nem nyújt lehetőséget sem a családon belüli, sem a családok közötti rokonsági kapcsolatok vizsgálatára.

Az 1960. évi népszámlálás család- és háztartás-felvételi programjának kialakításánál három fontos szempontra kellett figyelemmel lenni. A felvételnek alapot kellett teremteni a népesség családi és — a magyar népszámlálások során elsősorban — háztartási tömörülésének, körülményeinek sokoldalú feltárásához, és ezzel az egyre fokozódó ilyen vonatkozású adatigények kielégítéséhez ; biztosítani kellett az összehasonlítást az 1949. évi népszámlálás családstatistikai eredményeivel, és gondoskodni kellett, hogy a feldolgozások az elfogadott nemzetközi javaslatoknak is megfeleljenek.

A háztartás és a család fogalmának az előzőekben ismertetett meghatározása, az összefüggések tisztázása és az alapelvek következetes alkalmazása nemcsak a felvétel egységes, és a fenti követelményeket kielégítő végrehajtásának volt előfeltétele, de nélkülözhetetlen a feldolgozási program tervezetének külön tanulmányban ismertetendő végleges kialakításához is.

IRODALOM

1. Dr. Thirring Lajos : A magyar népszámlálások családi és háztartási kérdései és adatfeldolgozásai. *Demográfia*, 1958. 2—3. sz. 289—293. p.
2. Handbook of Population Census Methods. Vol. I. United Nations, New York, 1958.
3. The development of a European programme for National Population Censuses. (Memorandum by the secretariat). Conf. Eur. Stats. (WG. 6./69). Geneva, 1958.
4. Multilingual Demographic Dictionary. *Population Studies*, No. 29. United Nations, New York, 1958.
5. A háztartás fogalma és a családi statisztikák a Német Szövetségi Köztársaság legközelebbi népszámlálásával kapcsolatban. A Szövetségi Statisztikai Hivatal memoranduma az Európai Statisztikusok Konferenciáján. Genf, 1958. (magyar fordítás).
6. Household and Family characteristics : March 1958. *Current Population Reports*. Series P—20, No. 88. Washington, 1958.
7. Census 1951. Great Britain one percent sample tables. Part II. London, 1952.
8. A háztartás és a család fogalmi körére vonatkozó megjegyzések. A Csehszlovák Állami Statisztikai Hivatal memoranduma az Európai Statisztikusok Konferenciáján. Genf, 1958. (magyar fordítás).
9. A háztartások és családok szerkezeti típusok szerinti osztályozása. A holland küldöttség feljegyzése az Európai Statisztikusok Konferenciáján. Genf, 1958. (magyar fordítás).
10. Schubnell, H. : Über die Zusammenhänge zwischen Haushalt und Familie und ihre statistische Ermittlung. *Internationaler Bevölkerungswissenschaftlicher Kongress Wien*, 1959. (Der Arbeitsausschuss des Kongresses.)

ПОНЯТИЕ, ВЗАИМОСВЯЗИ И ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОБСЛЕДОВАНИЯ СЕМЕЙ И ДОМАШНИХ ХОЗЯЙСТВ ПРИ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1960 ГОДА

Резюме

Семья и домашнее хозяйство, как основное звено общественного бытия, начинает повсюду занимать все более значительное место в программах статистических исследований. В Венгрии происшедшие за последнее десятилетие глубокие изменения в общественно-экономической структуре семей и их культурном уровне — кроме практических нужд планирования — вызвали необходимость в том, чтобы перепись населения 1960 года обеспечила данные, отражающие размер изменений.

В ходе венгерских переписей населения — за исключением несколько не имеющих значения попыток — первым опытом в этом отношении можно считать разработки о семьях, произведенные на основании материалов переписи населения 1949 года; разработки данных о домашних хозяйствах до сих пор вообще отсутствовали.

Важнейшей предпосылкой проведения обследования «семей и домашних хозяйств» было точное определение и разграничение понятия семьи и домашнего хозяйства. Хотя в большинстве конкретных случаев домашнее хозяйство и семья представляют тождество, между этими двумя понятиями имеется существенное различие; домашнее хозяйство представляет в основном экономическую общность, в то время как семья представляет прежде всего брачную, кровную и родственную общность. С одной стороны, с точки зрения переписи, а с другой, с точки зрения составления разработок нужно было определить понятие главы семьи, или, соответственно, главы домашнего хозяйства. И, далее, установить, в какой мере следует произвести учет тех членов семей, или, соответственно, домашних хозяйств, которые в период переписи не находились в своих семьях.

Взгляды на определение понятия семьи по сути дела отличаются друг от друга в том отношении, понимают ли они семью в узком или более широком смысле слова. Венгерские семейные отношения не только с традиционной, но также и с практической точки зрения обусловили принятие понятия семьи в более широком смысле этого слова. В соответствии с этим «семья» представляет собой круг тех из действительно проживающих совместно лиц, между которыми имеется связь супругов, кровная связь по восходящей, нисходящей побочной или какой-либо другой линии, далее связь усыновления или удочерения, являющихся членами „семейного ядра” и круг

родственников, относящихся к семейному ядру, не образующих отдельного семейного ядра.

Понятие «домашнего хозяйства» шире, так как несколько семей может жить в рамках общего домашнего хозяйства, и далее, так как к домашнему хозяйству относятся помимо родственников также и так называемые посторонние лица (например, домашние работницы и т. д.). Более точно, ко кругу домашнего хозяйства относятся те проживающие совместно лица, которые живут в одной квартире, или в одной части квартиры, которые раз или несколько раз в неделю совместно столуются и частично или полностью несут издержки средств существования.

Изложенные определения понятий по сути дела определили также и основные аспекты группировки домашних хозяйств.

В зависимости от состава семей различаются два вида так называемых «семейных ядер»: супруги (без детей или с детьми не состоящими в браке) и один из родителей (отец или мать) с не состоящими в браке детьми. С точки зрения принадлежности к семейному ядру родственников не образующих особое семейное ядро возможно наличие четырех типов семей. Помимо основных типов особую группу образуют расколотые семьи: не образующие семейного ядра родственники (так называемые частичные семьи), далее одинокие; последние разделяются по тому, живут ли они совершенно отдельно, в общем домашнем хозяйстве с другими одинокими или в семейных домашних хозяйствах, в качестве посторонних лиц.

В случае домашних хозяйств можно говорить о трех основных типах. Это односемейные домашние хозяйства, многосемейные домашние хозяйства и домашние хозяйства, не состоящие из семей. (В случае первого основного типа домашнее хозяйство совпадает с семьей, а третий представляет собой по сути дела общее домашнее хозяйство лиц не состоящих в родственной связи друг с другом). Классификацию домашних хозяйств можно, далее, производить согласно тому, проживают ли в домашнем хозяйстве «посторонние» лица, каковым является число проживающих в рамках домашнего хозяйства поколений.

Главой семьи, — независимо от того является ли он самостоятельным лицом или иждивенцем — в случае супругов считается мужчина, а в случае один родитель и не состоящих в браке дети — родитель. В качестве главы домашнего хозяйства, однако, — поскольку основной характеристикой домашнего хозяйства является экономическая общность — приходилось по возможности выделить самостоятельное лицо. (В случае односемейного домашнего хозяйства, естественно, глава семьи и глава домашнего хозяйства должны быть представлены одним лицом, а в случае многосемейных домашних хозяйств — одним из глав семей).

С точки зрения состава семьи основным принципом было принятие во внимание семьи не юридической точки зрения, а семьи действительно совместно живущей, хотя в отдельной части переписного листа происходила перепись членов семьи длительно отсутствующих из-за выполнения работы, учебы и т. д. Следовательно при первичных обработках состав и тип семьи определяется исключительно на основе постоянно проживающих и временно отсутствующих членов семьи. Но в рамках немногих вопросов сделается дополнительная разработка, в ходе которой в состав семьи включаются и длительно отсутствующие члены семьи.

DEFINITION AND RELATIONS OF FAMILY AND HOUSEHOLD, AND BASIC PRINCIPLES OF THE FAMILY-HOUSEHOLD SURVEY OF THE 1960 POPULATION CENSUS

Summary

Family and household, being the basic cells of social co-habitation are taking up a place of ever increasing importance in the programme of statistical examinations all over the world. The deep-going changes the socio-economic pattern and the cultural relations

of families have undergone in Hungary have made it possible, even beyond the practical requirements of planning, that the 1960 population census secure the data in question.

Disregarding an attempt or two of minor importance the family-processing made on basis of the material gathered from the 1949 population census-figures can be considered the first, whereas no household processing has ever taken place.

To accomplish the "family-household" census and to establish subsequently the planned processings, an accurate definition resp. delimitation of the family concept was an important requirement. Though in most cases household is identical with family there is an essential difference between the two concepts: a household is fundamentally an economic community whereas a family is primarily a matrimonial community based on kinship. Partly from the point of view of surveying, partly from that of processing the head of the family resp. the head of the household had to be defined as well as how far those members of the household who were absent from their families should be considered.

The views concerning the definition of the family differ from each other as to whether the family is widely or narrowly interpreted. The family relations in Hungary have justified the broader view, not only for traditional but also for practical reasons. Accordingly, a family is a community of relatives, members of the family nucleus, belonging to it, but not forming a separate family nucleus, being in blood relation with each other on the ascendant, descendant or collateral lines, or in relationship by adoption, and actually living together.

The notion of "household" is so much wider as several families can share one household moreover a household can comprise also non-relative third persons (e. g. domestic servants, etc.). In the narrower sense a household includes the persons living together in one flat or a part thereof, regularly eating together on one or several days of the week, bearing the costs of living partly or wholly in common.

The definitions given above have actually defined the classification principles of families and households. Subject to the composition of the families two kinds of family nuclei can be distinguished: (1) married couples with or without unmarried children, and (2) one parent (father or mother) with unmarried children. Depending on whether the family nucleus is supplemented by relatives forming not a separate family nucleus, there are four basic types of family possible. Beside the basic types, broken families form a group of their own: relatives not forming a family nucleus (so-called part-families) as well as independent persons, these latter separately classified according to whether they are living quite separately or whether they share a common or family household with other independents as strangers.

In case of households we can speak of three basic types. They are: one-family households, composite households, and non-family households. (The first type is the same as family, the latter is nothing but a common household of people not connected by bonds of kinship.) Households can further be classified as to whether there are third parties living in the household or not as well as by the number of generations living in the household.

Disregarding the relation between earners and dependants, the male had to be regarded head of the family in case of a married couple and the parent in case of a family consisting of a parent and unmarried children. On the other hand, as far as possible, an earner had to be indicated as the head of the household since the basic criterion for defining a household is the economic community. (In case of a one-family household the head of the household must be the same as the head of family, in case of a composite family household he must be identical with one of the heads of the family.)

As to the belonging to a family — though, in a special part, the family members having been absent for work, study, etc. purposes for a considerable period had also been enumerated — the basic principle was not the legal one but the effective co-habitation of the family. Consequently, at the primary extraction, the family size distribution and the family-type are exclusively established relying upon the permanently present and temporarily absent members of the family. Nevertheless, a supplementary processing, limited to a few questions, will take place, which will enable to range the lasting absentees to the family.